

Президентинин сүмези-биле Арысканга буга дагаан

Эртен чылын ажил-агыйжы чорук сайы-биле ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржак Улут-Хем кожуунунун Арыскан сумузуна чедип, чон-биле ужуражып тура, арысканчылар хем суун ажыглап, тарылга шөлүнчө үндүргөш, элбек дүжүт ап болур аргалыын ынчангы дарга-бошкаларга сүмелеп, оларны ажыглагынмай чыдар Көдүрге буга-зынын унунга чедирген-даа. Президентинин сүмези харыы чок аркан турган.

га даргазы В.К. Пюрюна улуг деткимчени көргүскен. Көдүрге буга-зынын үнгөн аксы болур черге арысканчылар чыгып кээп, сураглыг хам Сайлык-оол Канчыр-оолдун баштап чорууру хамнар-ның киржилгези-биле сан салып, алгаашкын кылып, буга аксын дагаан. Чонун чаагай чакчылы-биле чылдагнар 32 мөгенин хүрежи, улуг, анык аттарын чарыкчы, 16 шыдыраачынын оюну, уран чүүл киржикчилеринин концертин бедик сонуургал-биле көргөнөр. Буга дагырынга киршкен хей аалчыларнын бирээзи сумунун чурттакчыларынын чагыс чер-чуртуу, ТР-ниң Чазаак Даргазынын орадакчызы В.Д. Хемер-оол төрөөн чонунун бүдүргөн ажилынга бедик үелелди берген.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

Бо чылын чаа соңгуткан суму даргазы Владик Саржад-оол чонунга Президентинин чагыны сагындырып, хем унундан сугну Көдүрге буга-зынче үндүрүп, тараа, ногаа таныр шөлдерин таварты суур иштиче кирип, чоңаа ногаа, мал-маган естүрениге улуг ужуруду алыг ажалды эгелзген. Буганы көдүрүп үндүрүрүгө сумунун арбаннарынын улуг-бичи чону, кылып турар ажалын алыс үнезин билер болгаш

буга казып, аштап кончу-ла идепейлиг ажилдаанар. Ажилды колдап башкарган бригадир Борбак Кара-оол, улуг назылыг Тавыс-оол Доспан, школачы Айдыс Түдүш дээр макталды ажилдаанар хей. Нияти уну он чеди километр чедип турар буга ооруун арысканчылар чонун күжү-биле аштап-арыглап көдүргөш, ажы-лагла кириген. Сумунун амдыралынга бо эргежок чугула ажилды башкара-рынга кожуунун чагыр-

МЭЭН КӨРҮЖҮМ

ШЫН КАЙДАЛ, ДИЛЕП ЧОР МЕН

Россия Федерациязынын Президентизи В.Путин күрүнө эрге-чагыргазынын реформасын чуртка чорудар талазы-биле бодунун эгелекчи саналын идиң үндүргөндөн бээр элзэн үе эрткен. Дээди удуртукчу ажил-чорудулазынга ажыглаар бодаан-чаа чүүлүнүн ажыктыг болгаш чедер-чөптос талаларын тодардыр сорулга-биле хаматсы кижү бүрүзү бүгү дөңдөлгө массалыг информация чөпскөтөрүн дамчытыр бодунун көрүжүн хостуг илередир эргелиг.

Административтик чаа реформаларга, ТР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузуна) бөгүнгө чедир сөөлүгө улуг сек (точка) салдырмай барган, 4—5 чыл дургузунда чаргы-чаалыг бооп, үенин кызагап келгенинден ажилдын уламчылар ужурга таварышкан республиканын чонунун Улуг Хуралына хамаарышкан бодалдарынын худулуг болгаш бүзүрээр солумун “Шынның” номучулары-биле үдежип көрөй. Чүге десе Тыванын кызыгаар кожуун-нарыда хамаанчок, Кызылдың чоок-кавы суурларында чурттап турар кижилернин хей кезин Россиянын болгаш бистин республиканын политиктик база экономиктиг амдыралында бөгүн канды өскертишкенин болуп турарын шуут билбес димизге, частыргы болбас.

Хоорай, суурларынча хурал-сугаа, соңгулдаар, чүү-даа боорга, киришпестир бис. Чагырыкчыларны, депутаттарын, Президентилерин сонгуп-даа каарымга, олар “менээ чүнү бээрли, кижиге ажы бар эвес” деп сеткил-биле хүнүн бодап чурттап чоруур хамаат-тар аравасты өзүш эвес. Устүнде харыларнын кезик-чамдызы шын. Деп-шидип, сонгуп алган дарга-бошкалары-выстан негелде кылбас, хойлар ышкыш, ытташпас, кортук-багыныска ажынып, хордап чораян деп бис. Соңгулдаарга киржир эргелеривисти безин чедир ажылабас, хамааты хүдээлгевисти күдөдип каар күзөл чогувустун уржуундан, дыка хой амдыралдыг политиктик чугула айтырлар күсеттинмейн, кыдынга артып каар ышкыжы.

Факт-барымдага даянып, чижекти көрүлдүр. РФ-тин Күрүнө Думазынын сонгудаларына (1999 ч.) Тывадан киржир эргелиг 160039 сонгукчу чизе-дан-ыс езуагар илереттинген, а херек кырында 108000 хире кижжи шын сеткил-биле киришкен. Артка 52 муң хамаат-кайнар “кире” берген, чүге келбей барган билер? Эртен референдумун “ийе” деп айтырынга сонгукчуларын 70 муңу чөпшээрешкен, 32000 кижжи улур бадылаан. Соңгулдага шуут киришпей барган хамааттын 52 муң бадылаашкыныга 32 муңу кадыптаалынар, 84 муң үнүр чөпшө. Чон чаныс демниг киришкен болза, референдумун түнели, кым-бир кижиге “ылдам-санчыг”, а өскезинге “өөрүчүг” бооп болур турган чадапчок ышкыжыл.

Россия Федерациязынын Президентизи В.Путинин күрүнө эрге-чагыргаларына реформа чорудар талазы-биле үндүргөн хоойлу телевиделерин деткир бодап менде бар. Бир эвес сөөлүдө келгеш, 3-4 чыл эрте бээрге, бустан дүшкен Совет Эвилелинин улугерин эдерип, тоталитардыг чурумче эгилер, республикаларын, крайларын, национал округтарын чаныс бөлүккө чыгаш, губерния кылып алып күзөл синиккен, чагырып-дужаарынче уланган, политика-биле кыргын санал болза, чөпшээрешпес мен. Бодумунд бодалымдыр. Чүгө?

Губернизация деп сөс 5-6 чыл бурунгаар дындалып келген чүве. Үе эрткен тутум, бо идеянын амдыралыга боттанып болурун барымдаалары, бут кырынга туруп келиринчи баралары тургустуна. Чижээ, РФ-тин девискээринде карта езуагар 7 федералдыг округтуу организациялар, Президентинин Бүрүн эргелиг 7 төлөзүя томуялаан. Оларнын бежи шериг генералдар чорду. Сибирь округунда бактап кирген республикалар, крайлар, областтар, национал округтарнын аразында Тыва база бар. ТР-нин ажил, амдыралын ам Новосибирск таварыштыр шитпирлээр, Москва-биле харылаажыры нарымаар хире, Тывада

ажылдап турар федералдыг албан черлерин РФ-тин Президентизинин төлөзү дорт чагырар дээзин чүүдүг деп көөр мен. В.Путинин ажил-албанын кол сорудагы, шынап-ла, федералдыг хоойлу үндээлеттинген болгаш күрүнө эрге-чагыргазын быжыг, арыг холга туруп, бөдүрүп кижилерини (сонгукчуларын) сонуургалдарын Конституция езуагар камгалаар дээр уткалыг болза, деткир апаар. Маана дорт хары чок.

РФ-тин Президентизинин Күрүнө Думазында төлөзү А.Котеев Төл телевиденге мынчаар чугаалап турар: “Чечен Республиканын девискээринде Президентинин дорт башкарылганын организациястал, түр үенин Администрациянын тургускан. 3-4 чыл эртерге, Россиянын өске республикаларына, областтарына, крайларына база Президентинин дорт башкарылганын чорудар апаар”. Бо мөдөзи дынааш, иштимде элзэн хейну бодап хөлзедим. Хундулуг депутаттары-выс, Улуг Хурал кижигүнери, чүнү бодап турлар ирги? Мен-даа шынны дилеп, улуп чор мен.

Тыва Републиканын Конституциязынга хамаарыштыр каш сөс. Үндезин Хоойлууска өскерилгелер, немелделер килерин амдырал негел келген төлөздө. Дээди Хуралдын депутаттарына, чонун Улуг Хуралын кижигүнеринге сонгукчу кижжи болганмыда, бодумун таламдан чагы-айтыргы салыр бодап тур мен. Бир талазында, РФ-тин Президентизинин албан-хүлээлге күсүдериин хуусаазы 4 чыл болгай, а Тыванын Президентизи болур хамааттын дүге 5 чыл болганмы? Ылгагы билдинмес. Бир тускай чон боор бис бе? Республиканын Дээди Хуралында (Ш. В. Кара-оол) хоойлу таймырларлар эрге бар чүве болза, Тыванын 160000 сонгукчуларынга “Шын” солун дамчыштыр үстүнде адаттыган айтырларга харымыдан бээрин дилемди.

ТР-нин чонунун Улуг Хуралын (сөздөзүнүн) талазы-биле маргылда-лыг чугаалап бөгүнгө чедир үзүлбей келген деп үстүнде айттым. “Кускун кускунуну караан соктавас” деп улугер домак бар. Тыва Републиканын Президентизи биле Дээди Хуралдын удуртулганын аразынга чөрүлдээр үндүргенин ажы чок. Маргышп келгенин түнелинде чүү болганмы, боттарывыс кердүвүс ышкыжыл. Оларга будуктарывысты үзе хирээлп туруп бээривиске, чонунус ажил, амдыралы өндөлөвейи барып болур. Холдарывыс, баштарывысты үзе тыртып каапкан деп апарбас чүве бе?

ТР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлу) өскерилгелер, немелделер килерин Президент биле Дээди Хурал (парламент) боттарынын аразында дугуржуп чугаалажыр боор-чүве йнаан. Ийи тала боттарынын аразында чөпшээржилге чедип албаан таварылгада, чонун Улуг Хуралы оларнын вариан-тыларын өөренип көрөш, шитпирини үндүрер ужуруг деп бодаар мен.

Тыванын телерадиоканалынын, республика солундарын корреспондентилери чайгылач, будулдук медээлер бербей, көрүкчү, номчукчу бүрүзүгө бөгүнгү амдыралдын езулуг шынны, политиктик чөрүлдээрлерин херек кырында каячар тургустунганын мык, тода чырдыры күзөңчиг.

Тыва Республиканын Көдээ ажыл-агый, чиг эт болгаш аыш-чем талазы-биле девискээр фондузунун дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 2000 чылдың март 17-де хүлээп алган

Бо Хоойлу Тыва Республиканын Көдээ ажыл-агый, чиг эт болгаш аыш-чем талазы-биле девискээр фондузун (моон инай — Тыва Республиканын Девискээр фондузу дээр) тургузарынын база ону ажыглаарын организациялаарын хоойлу-дурум болгаш экономика талазы-биле үндезинне-ри доктаадып айтыр турар.

1 чүүл. Бо Хоойлу ажилдап турар кол-кол билдикчилер Тыва Республиканын Көдээ ажыл-агый, чиг эт болгаш аыш-чем талазы-биле девискээр фондузу — Тыва Республиканын Чазаанын айтып тодаратканы дааны-биле күрүненин девискээринин болгаш муниципалитет негелде-херегелдерин хандырары-биле тургустувар көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг эттин база аыш-чемнин фондузу-дур.

Садып алыр — мөөрей-лерни эрттирениге база аыш-чем дужаарынын керээлерин чарарына үндезилеш, Тыва Республиканын Девискээр талазы-биле фондузунга көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг этти болгаш аыш-чемни дужаакчылар — көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинин, белеткелдерин, аыш-чем болгаш болбаазы-рындагы үлетпүрүнүн талазы-биле Күрүнө чагыкчызы-биле керээлерин чарган юридиктиг эргелиг кандыг-даа албан черлери база хуу кижилер, а ол ышкаш көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг этти болгаш аыш-чемни садып апар организациялардыр.

Күрүнө чагыкчызы — Тыва Республиканын Девискээр фондузун тургузар болгаш ажыглаар талазы-биле хүлээлгени боттандырар кылдыр бүрүн эргелиг юридиктиг эргелиг албан чери-дир.

Квота — Тыва Республиканын Девискээр фондузунга көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг этти болгаш аыш-чемни садып алырны чөпшээрэн хемчээли-дир.

Бараанынын мөөңү-биле үндүр садары — көдээ ажыл-агый, чиг эт болгаш аыш-чем рыногун чогумчудар сорулга-биле Тыва Республиканын Девискээр фондузундан аыш-чем продукциязын массалыг-биле үндүр садарын организациялаарын чедир.

2 чүүл. Тыва Республиканын Девискээр фондузун тургузарынын сорулгалары болгаш оруктары

1. Тыва Республиканын Девискээр фондузунга көдээ ажыл-агый, чиг эт болгаш аыш-чемни: көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг эттин болгаш аыш-чем рыногун күрүнөге база опера-тивтик курлавырын тургузар;

республика болгаш муниципалитет бюджеттеринден акшаландырып турары социал адырын албан черлерин аыш-чем-биле хандырар; көдээ ажыл-агыйнын бараан бүдүрүкчүлеринин продукцияларын садып-сайгарынын тус чер рыногун хөгжүдөр болгаш быжыктар сорулга-биле садып алыр.

2. Тыва Республиканын Девискээр фондузун күрүненин негелде-херегелдеринге садып алышкынынын органи-зацияларын; көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг этти бол-

гаш аыш-чемни өре талазы-биле хүлээлгелерин хандырар кылдыр олар-биле ажилды чорудар арга-биле тургузар.

3. Тыва Республиканын Девискээр фондузунга көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг этти болгаш аыш-чемни садып алыр-нын сан-данзын база хемчээлин Тыва Республиканын Чазаа доктаадып болгаш республика база муниципалитет бюджеттеринин акша-хөреңгилерин күсели-биле ону хандырар. Хемчээли Тыва Республиканын социал адырын албан черлерин чагы килер негелде-херегелдерин барылдаалап тургаш, тодардып доктаадыр.

4. Социал адырын албан черлери болгаш организациялары келир чылда республика бюджетинин кол-кол характеристикаларын база орулгаларын болгаш чарылгаларын баш удур санаашкыны тургузуп турар үде Тыва Республиканын Девискээр фондузунга көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг этти болгаш аыш-чемни дужаарларын мөөрейге үндезилеш, шилдип алыр;

мөөрейни эрттиренин организациялары-биле холбашан эргежок чугула бүгү-ле хемчеглерин апар чорудар; мөөрейни түнели-биле күрүнө дугуржугуларын өй-шаанда чарарын организациялар;

Тыва Республиканын Девискээр фондузун тодаргай херегелчилерин (садып алыкчыларын) ыла-вылап тодардыр, херегелчилер (садып алыкчылар)-биле олар көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг эттин болгаш аыш-чемнин ассортиментин, хемчээлин база эккеп дужаарынын хуусаазын дугуржуп чугаалажыр;

Тыва Республиканын девискээринде тус черини аыш-чем рыноктарын таарыштыр тургузар болгаш чогумчудар сорулга-биле аыш-чем рыногунга Тыва Республиканын Девискээр фондузундан продукциянын төндүр садарын хевир-биле бараанын мөөңү-биле үндүр садар;

агроүлетпүр бүдүрүлгезинин адырынга рынок инфраструктуразын хөгжүдериңге дуза чедирер;

аыш-чем рыногунга экономикалык байдалын хайгааралыг чорудар, экономикалык байдалды сайгарып көөр болгаш баш улур саваар;

аыш-чем рыногун күрүнө таарыштырынга кириштирип турар акша-хөреңгилерин чогумчалыг база дедир эгидип ажил-ларын хандырар;

Тыва Республиканын Девискээр фондузун бараан бүдүрүкчүлеринге-дужаакчыларыга көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг этти болгаш аыш-чемни күрүнө дугуржугузында тодардып айткан өртөктер болгаш хуусааларда төлөп бээрин мага-дылап турар;

Өре хүлээлгелерин хандырары-биле АУК адыралынын бараан бүдүрүкчүлеринин эккеп дужааганын продукциязын болбаазырадыр база садып-саапар талазы-биле ажилды чорудар болгаш оон алган акша-хөреңгилерин бо Хоойлуун 2 чүүлүнүн 2-ги пунктуунга дууштур республика бюджетинге эгидер.

база садыглаашкынынын боттандырары-биле Тыва Республиканын Чазаа-биле агент керээзи чарган коммерция эвес (херегел кооперативтери) организациялар күрүненин чагыкчылары бооп болур.

3. Күрүненин чагыкчылары күрүненин база муниципалитеттиг негелде-херегелдеринге көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг этти, аыш-чемни садып алыр, болбаазырадыр, кадалап шыгаары, сайгарары-биле чөпшээрелдиг, а ол ышкаш сан-хөө талазы-биле эргежок чугула акша-хөреңгилер, деригелиг болгаш материал талазы-биле өске-даа аргаларыг база күш-ажыл талазы-биле курлавырларды болур ужуруг.

4. Тыва Республиканын Девискээр фондузун тургузар болгаш организациялар сорулга-биле күрүненин чагыкчызы: Тыва Республиканын Девискээр фондузунга көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг этти болгаш аыш-чемни эккеп дужаарларын мөөрейге үндезилеш, шилдип алыр; мөөрейни эрттиренин организациялары-биле холбашан эргежок чугула бүгү-ле хемчеглерин апар чорудар;

мөөрейни түнели-биле күрүнө дугуржугуларын өй-шаанда чарарын организациялар;

Тыва Республиканын Девискээр фондузун тодаргай херегелчилерин (садып алыкчыларын) ыла-вылап тодардыр, херегелчилер (садып алыкчылар)-биле олар көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг эттин болгаш аыш-чемнин ассортиментин, хемчээлин база эккеп дужаарынын хуусаазын дугуржуп чугаалажыр;

Тыва Республиканын девискээринде тус черини аыш-чем рыноктарын таарыштыр тургузар болгаш чогумчудар сорулга-биле аыш-чем рыногунга Тыва Республиканын Девискээр фондузундан продукциянын төндүр садарын хевир-биле бараанын мөөңү-биле үндүр садар;

агроүлетпүр бүдүрүлгезинин адырынга рынок инфраструктуразын хөгжүдериңге дуза чедирер;

аыш-чем рыногунга экономикалык байдалын хайгааралыг чорудар, экономикалык байдалды сайгарып көөр болгаш баш улур саваар;

аыш-чем рыногун күрүнө таарыштырынга кириштирип турар акша-хөреңгилерин чогумчалыг база дедир эгидип ажил-ларын хандырар;

Тыва Республиканын Девискээр фондузун тургузарынын база ону ажыглаарын организациялаарын хоойлу-дурум болгаш экономика талазы-биле үндезинне-ри доктаадып айтыр турар.

1 чүүл. Бо Хоойлу ажилдап турар кол-кол билдикчилер Тыва Республиканын Көдээ ажыл-агый, чиг эт болгаш аыш-чем талазы-биле девискээр фондузу — Тыва Республиканын Чазаанын айтып тодаратканы дааны-биле күрүненин девискээринин болгаш муниципалитет негелде-херегелдерин хандырары-биле тургустувар көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг эттин база аыш-чемнин фондузу-дур.

Садып алыр — мөөрей-лерни эрттирениге база аыш-чем дужаарынын керээлерин чарарына үндезилеш, Тыва Республиканын Девискээр талазы-биле фондузунга көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг этти болгаш аыш-чемни дужаакчылар — көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинин, белеткелдерин, аыш-чем болгаш болбаазы-рындагы үлетпүрүнүн талазы-биле Күрүнө чагыкчызы-биле керээлерин чарган юридиктиг эргелиг кандыг-даа албан черлери база хуу кижилер, а ол ышкаш көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг этти болгаш аыш-чемни садып апар организациялардыр.

Күрүнө чагыкчызы — Тыва Республиканын Девискээр фондузун тургузар болгаш ажыглаар талазы-биле хүлээлгени боттандырар кылдыр бүрүн эргелиг юридиктиг эргелиг албан чери-дир.

Квота — Тыва Республиканын Девискээр фондузунга көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг этти болгаш аыш-чемни садып алырны чөпшээрэн хемчээли-дир.

Бараанынын мөөңү-биле үндүр садары — көдээ ажыл-агый, чиг эт болгаш аыш-чем рыногун чогумчудар сорулга-биле Тыва Республиканын Девискээр фондузундан аыш-чем продукциязын массалыг-биле үндүр садарын организациялаарын чедир.

2 чүүл. Тыва Республиканын Девискээр фондузун тургузарынын сорулгалары болгаш оруктары

1. Тыва Республиканын Девискээр фондузунга көдээ ажыл-агый, чиг эт болгаш аыш-чемни: көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг эттин болгаш аыш-чем рыногун күрүнөге база опера-тивтик курлавырын тургузар;

республика болгаш муниципалитет бюджеттеринден акшаландырып турары социал адырын албан черлерин аыш-чем-биле хандырар; көдээ ажыл-агыйнын бараан бүдүрүкчүлеринин продукцияларын садып-сайгарынын тус чер рыногун хөгжүдөр болгаш быжыктар сорулга-биле садып алыр.

2. Тыва Республиканын Девискээр фондузун күрүненин негелде-херегелдеринге садып алышкынынын органи-зацияларын; көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг этти бол-

гаш аыш-чемни өре талазы-биле хүлээлгелерин хандырар кылдыр олар-биле ажилды чорудар арга-биле тургузар.

3. Тыва Республиканын Девискээр фондузунга көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг этти болгаш аыш-чемни садып алыр-нын сан-данзын база хемчээлин Тыва Республиканын Чазаа доктаадып болгаш республика база муниципалитет бюджеттеринин акша-хөреңгилерин күсели-биле ону хандырар. Хемчээли Тыва Республиканын социал адырын албан черлерин чагы килер негелде-херегелдерин барылдаалап тургаш, тодардып доктаадыр.

4. Социал адырын албан черлери болгаш организациялары келир чылда республика бюджетинин кол-кол характеристикаларын база орулгаларын болгаш чарылгаларын баш удур санаашкыны тургузуп турар үде Тыва Республиканын Девискээр фондузунга көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг этти болгаш аыш-чемни дужаарларын мөөрейге үндезилеш, шилдип алыр;

мөөрейни эрттиренин организациялары-биле холбашан эргежок чугула бүгү-ле хемчеглерин апар чорудар; мөөрейни түнели-биле күрүнө дугуржугуларын өй-шаанда чарарын организациялар;

Тыва Республиканын Девискээр фондузун тодаргай херегелчилерин (садып алыкчыларын) ыла-вылап тодардыр, херегелчилер (садып алыкчылар)-биле олар көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг эттин болгаш аыш-чемнин ассортиментин, хемчээлин база эккеп дужаарынын хуусаазын дугуржуп чугаалажыр;

Тыва Республиканын девискээринде тус черини аыш-чем рыноктарын таарыштыр тургузар болгаш чогумчудар сорулга-биле аыш-чем рыногунга Тыва Республиканын Девискээр фондузундан продукциянын төндүр садарын хевир-биле бараанын мөөңү-биле үндүр садар;

агроүлетпүр бүдүрүлгезинин адырынга рынок инфраструктуразын хөгжүдериңге дуза чедирер;

аыш-чем рыногунга экономикалык байдалын хайгааралыг чорудар, экономикалык байдалды сайгарып көөр болгаш баш улур саваар;

аыш-чем рыногун күрүнө таарыштырынга кириштирип турар акша-хөреңгилерин чогумчалыг база дедир эгидип ажил-ларын хандырар;

Тыва Республиканын Девискээр фондузун бараан бүдүрүкчүлеринге-дужаакчыларыга көдээ ажыл-агый продукциязын, чиг этти болгаш аыш-чемни күрүнө дугуржугузында тодардып айткан өртөктер болгаш хуусааларда төлөп бээрин мага-дылап турар;

Өре хүлээлгелерин хандырары-биле АУК адыралынын бараан бүдүрүкчүлеринин эккеп дужааганын продукциязын болбаазырадыр база садып-саапар талазы-биле ажилды чорудар болгаш оон алган акша-хөреңгилерин бо Хоойлуун 2 чүүлүнүн 2-ги пунктуунга дууштур республика бюджетинге эгидер.

Тыва Республиканын Президентизи Ш.ООРЖАК. Кызыл хоорай № 479 2000 чылдың апрель.

"ЫР-ШООРНУҢ АРТЫНДА КАРА АЖЫЛЫВЫС ХӨЙ"

(Төнчүзү. Эгеми 1-ги ариндо).
— Виктор Оонович, силер Уфага еске коллективтерини оюну көргөн боор силер. Бистин артистерини биле даңковишаан, нинти санал-болдаларыны үлөжил көрүңөр.

— Уфага бо чыны 14 коллектив келген: Турциядан, Кыргызстандан, Казакстандан, Азербайжан-

дан, Башкортостандан, Татарстандан, Чувашиядан, Алтайдан дээр оюнда еске. Дээр шаандал-еке үш коллективти кирген—Тываның, Кыргызтаның, Казакстаның. Оларнын азында бистин театр тилекчи болганы ол. Жюри кезигүүнери тос кизи, а даргазы ССРЭ-нин Улустун артизи Машбетов. Жюриден агыда, театр критиктеринин

болуу база ажилда, шийн көргөзө, сайгарылганы кылып турду. Азында каттышкыш, ийи үстүп алгаш, шийлерни көрүп чоруп турду. Бистин артистерини оюну критиктерини-даа, жюриини-даа даргалары боттары кээп көргөш, үнөлээни айткыч тур мен. Ол чүл дээр-ге бистин театры, оон кол режиссерун олар эки билер, таныр апарган

болгаш боттары көргөш, бузуреп, үнел берикээни ол. Критиктер бистин кол режиссерувусту болгаш чорукчувусту база артистерини оюну өскө-лерининден бедик демдек салып үнөлээни өөрүнчүг.
— Бодунар хууда кымнарны эн-не сонуургадынар?
— Кыргызтар биле казахтарын. Колдуунда национал төөгү-биле холбаш-

кан трагедияларны, драмаларны көргүзүп кээр чорду. Ол улуг театрлар безин эвээш киржикчилик келди. Бистер "массалык сцена" дээр база тускай демделеткен болду бис ийин. Ниятизи-биле бо дээр-ге Алексей Кара-оол-ович Ооржактын кызыкмак ажилынын ачызы-дыр деп демделексээр-дир мен.
Светлана БАЛЧЫР чугулашкан.

Арага — чөм-дир, суксун-дур. Кижилер араганы анаа-ла бүдүрүп, чогаадып албаан-на болгой. Азын чок хоронунг бүдүмөл кымга-даа херээ чок, азын чок.

Тывалар сүттен кандыг-даа чөмчү бүдүрүп ап ажыглап чороаннар. Сүттен саржаг, чөкпөк, чөөгөй, ааржы, курут, ээжегей, быштакты, араганы бүдүрүп, аш-чөмчү кылдыр ажыглап, амыла-нып, тараа-быдаазы-биле холуп чыл, чыл ажык жы-төлүн азырап чороаннар. Сүттен бүдүргөн араганы суксун кылдыр ажы-глап чороан.

Көгээржиктерге куткаш, соодур тургузуу каан араганы ситген кескен черлерге, көште-дүште, изянде ажилдаан, кагып-суксаан кижилер суксун чаадырар, эзиртир ишпес-даа чүве болгой.

Кожа өглер кезеж ажилы доозупкаш, чугула-жып алгаш, сеткил-сагышын ажыдыр хөөрежи ижер чороан. Каян араганы иже бергенде, араганы ээзи чагыс аяктап (дашкалай) хун айы-биле эргилдир кулар, ол кудар-да ыяап-ла аймааш, чаш-каш сунар, ишкен кизи аякта араганы догайттыр ишпес, илезин черле ар-тырар, аймааш, дедир су-нар, чылдагааны — мээр кудуп орав сөүмдө хоран, бак чүве холуваан, араганы кырында турар хай-бачтытты аралдыр чаштым дээр ол-дур. Араганы канчаар-даа ишкеш, алгы-жыт-чогупшас, аяа-ла тарап чагылып бээр тур-ган. Бичаала-да "арага-нын кырында чүлге чам үер" даяжип улустун чугула-жып чороанымда ужуру-ла бар. Өйлүр-чижекте ижер болза, арага хундүткелдиг чөм-дир. Тыва араганы чүлге чай-гы саан үезинде ижер чөм-дир.

Чугулаажылылар КИЖИНИН АЗАЗЫ — АРАГА

бар: ук нациянын дылын, аттарын, чүдүлгезин чок кылдыр, ол ышкыш хайнак-таштырар, а аздак сөө-лүнде арагалдыр. Шаан-да тывалар арагалаваст турган, ам кээр арагалар апарган-дыр. Араганы каар хамаачок, дам бар чылар-дыр бис. Кызылдын кандыг-даа базарына кылаштып чорууга, элен-денди ээрик танырың эр-даа, херээжен-даа ки-жилер уткуй хулуңуруп келгеш, ат болдум, баш аараан, кат-нем чок бол-ду, каалайым азы ашаам үндүр ойландытпын, бакта-жыптым, уруг доо болду, юбилейге чордум дузалап көр, 3 амы 1 ахмадан бер-ем, неместиргеш, "тех-нар" салдып ижерим ол-дур дээр диленичилер кизи кылаштырар.

Хлеб салдып чир аш-ка черле диленис, а арага, пиво салдып ижер аш-ка диленип чоруурлар. Ара-гаже шыны берген кан-дыг-даа эртемниг, алдар-аттыг кижилерни көргө, безин коргунчү, каракта-ры көк, эринери дорбе-гер, харилг-чамыг, ол хи-резинде инех бажы дос-кан буга дег кизи бүрүзүн доскан, дилген турар. Араганы өйлүр ижи-п алыр болза эм-дир, кижини назынын иш-тинде олунам өлгөн нер-вилеран оттурар, дигри-зэр чүве-дир. Бис кандыг-дыр бис, бир ижикенде дуума-чараазы тектү бер-ген, өткү-кускуже өй-чи-жек чокка ижил-ле, кул-дун бир алгаш чылдыккан соонда, алган хаалай, ажы-төлүндө, ажил-агыиндан чаргаш, чар-дыктыргаш, хай-халапка таварыштыргаш, аздак соонда амы-тынны алыр.

Херек кырында болуп турар өлүм-чидимни ап көрөзүңер даан: тыва-ларны чеже-чеже эртем-билиглиг, алдарыг кижилери, мөгөлери, дарга-бошкалардан эгелээш, болдуң кижилерге чедир араганы хай-халаындан өлбөди дээр, озал-ондак-тан-на, арыг-аржыктан-даа, анаа-даа өлүр турар кижилерин 80 хуру хуу-зу араганын уржундан болуп турар. Арагалар кижилер чага арага-лап чоруп болза, база чү-гээр бол-гой эр-тик. Ам кандыг-дыр бис, эзирин ал-гаш, машина- балгат мунган, оорланган, күштеп-күчүлээ, ок-би-жек туруп алгаш, кудум-чуларда манашкан, му-нуп билер болза, эропортта самолетче-даа манашса көнү-ле. Кизи кылдыр дээр чүвезин кы-лыр боор, эзирин алгаш, чүс боалады, иччип чо-рааш кем-херекке киржи-п, алдыр кылап турарлар ол-дур. Арага ажыг суг-дур, а ону ижер алгаш, ишпей, тырпай чор мен. Таакны шыкш хор-алы хоран чок боор. Мээр бажынга бир кизи ки-рип келгеш, таакны ийи соруптур болза, оон чы-дынга черле шыдава мен. Таактылар улустун дш-тери эртежик-ле дүжүк каар чүвези ында. Ара-жок арагалар кудумчу, хөй-инити чери-даа дивес, аксыдан, мойнуудан бу-рулады-ла чоруур. Ону кандыг културлуг кизи дээр?

Хундүлүг чонум! Араганын хоразын бижидим, түнөөлдү үндүрүп көрүңөр. Араганы ишпейн баарга, чүү-даа канчап барбас чүвө-дир. Ал-бодунарны, аш-талыңарны, алган эжиңери, сдлар-одыңарны бодоп көрүңөр. Араганы кырынга кизи унуп, тилеп чадап каан, а чүлге "чам" үнүп тилең чүвө-дир. Чамдан дора бис бөт! Маңаа хамарыштыр бодалдарыны солунга бижип керүңөр, солун дамчыштыр чугулаажылыңар.

Хойлардыр? Араганын когун уээр арга чок, бир талзында, херек чөм-дир, еске талзында, чаңчыгып калган-дыр бис. Араганы ижерин эвээжерден диез, чаш кижилерден эгелээш, сургап, чагып тургаш, чортуу эвээже-дир, ада-не кижилер ажы-төлүңүң мурунга арага-дары ишпес эки. Араганы шың, өйлүр чи-жектиг ижи билер бол-за, хөөрештиг эки чөм-дир, сагыш-сеткил ажы-дыр алыр, мага-бөт ары-лап алыр хундүткелдиг чөм-дир.

Көстүр ортаа айындан эгелээш келер чылдын чайынынга чедир, сүт-саан хөңүр бергиче чедир ишпес турган.

Ам кандыг-дыр чө? Кыш, чай, чак, күс-даа, дун-хун-даа дивес ижер, базым бүрүзүнде арага-ла арага. Араганы норма-чижектег өйлөп ишпес болза, дүлгүзүңизин чөм, кижини бир алгаш чылдыккан соонда, алган хаалай, ажы-төлүндө, ажил-агыиндан чаргаш, чар-дыктыргаш, хай-халапка таварыштыргаш, аздак соонда амы-тынны алыр.

Херек кырында болуп турар өлүм-чидимни ап көрөзүңер даан: тыва-ларны чеже-чеже эртем-билиглиг, алдарыг кижилери, мөгөлери, дарга-бошкалардан эгелээш, болдуң кижилерге чедир араганы хай-халаындан өлбөди дээр, озал-ондак-тан-на, арыг-аржыктан-даа, анаа-даа өлүр турар кижилерин 80 хуру хуу-зу араганын уржундан болуп турар. Арагалар кижилер чага арага-лап чоруп болза, база чү-гээр бол-гой эр-тик. Ам кандыг-дыр бис, эзирин ал-гаш, машина- балгат мунган, оорланган, күштеп-күчүлээ, ок-би-жек туруп алгаш, кудум-чуларда манашкан, му-нуп билер болза, эропортта самолетче-даа манашса көнү-ле. Кизи кылдыр дээр чүвезин кы-лыр боор, эзирин алгаш, чүс боалады, иччип чо-рааш кем-херекке киржи-п, алдыр кылап турарлар ол-дур. Арага ажыг суг-дур, а ону ижер алгаш, ишпей, тырпай чор мен. Таакны шыкш хор-алы хоран чок боор. Мээр бажынга бир кизи ки-рип келгеш, таакны ийи соруптур болза, оон чы-дынга черле шыдава мен. Таактылар улустун дш-тери эртежик-ле дүжүк каар чүвези ында. Ара-жок арагалар кудумчу, хөй-инити чери-даа дивес, аксыдан, мойнуудан бу-рулады-ла чоруур. Ону кандыг културлуг кизи дээр?

Хундүлүг чонум! Араганын хоразын бижидим, түнөөлдү үндүрүп көрүңөр. Араганы ишпейн баарга, чүү-даа канчап барбас чүвө-дир. Ал-бодунарны, аш-талыңарны, алган эжиңери, сдлар-одыңарны бодоп көрүңөр. Араганы кырынга кизи унуп, тилеп чадап каан, а чүлге "чам" үнүп тилең чүвө-дир. Чамдан дора бис бөт! Маңаа хамарыштыр бодалдарыны солунга бижип керүңөр, солун дамчыштыр чугулаажылыңар.

Хойлардыр? Араганын когун уээр арга чок, бир талзында, херек чөм-дир, еске талзында, чаңчыгып калган-дыр бис. Араганы ижерин эвээжерден диез, чаш кижилерден эгелээш, сургап, чагып тургаш, чортуу эвээже-дир, ада-не кижилер ажы-төлүңүң мурунга арага-дары ишпес эки. Араганы шың, өйлүр чи-жектиг ижи билер бол-за, хөөрештиг эки чөм-дир, сагыш-сеткил ажы-дыр алыр, мага-бөт ары-лап алыр хундүткелдиг чөм-дир.

Хундүлүг чонум! Араганын хоразын бижидим, түнөөлдү үндүрүп көрүңөр. Араганы ишпейн баарга, чүү-даа канчап барбас чүвө-дир. Ал-бодунарны, аш-талыңарны, алган эжиңери, сдлар-одыңарны бодоп көрүңөр. Араганы кырынга кизи унуп, тилеп чадап каан, а чүлге "чам" үнүп тилең чүвө-дир. Чамдан дора бис бөт! Маңаа хамарыштыр бодалдарыны солунга бижип керүңөр, солун дамчыштыр чугулаажылыңар.

Хойлардыр? Араганын когун уээр арга чок, бир талзында, херек чөм-дир, еске талзында, чаңчыгып калган-дыр бис. Араганы ижерин эвээжерден диез, чаш кижилерден эгелээш, сургап, чагып тургаш, чортуу эвээже-дир, ада-не кижилер ажы-төлүңүң мурунга арага-дары ишпес эки. Араганы шың, өйлүр чи-жектиг ижи билер бол-за, хөөрештиг эки чөм-дир, сагыш-сеткил ажы-дыр алыр, мага-бөт ары-лап алыр хундүткелдиг чөм-дир.

Хундүлүг чонум! Араганын хоразын бижидим, түнөөлдү үндүрүп көрүңөр. Араганы ишпейн баарга, чүү-даа канчап барбас чүвө-дир. Ал-бодунарны, аш-талыңарны, алган эжиңери, сдлар-одыңарны бодоп көрүңөр. Араганы кырынга кизи унуп, тилеп чадап каан, а чүлге "чам" үнүп тилең чүвө-дир. Чамдан дора бис бөт! Маңаа хамарыштыр бодалдарыны солунга бижип керүңөр, солун дамчыштыр чугулаажылыңар.

верситет дооскан-даа, эмчи-даа, башкы-даа, улуг дарга-бошка-даа чо-раан кижилер арагага алыпкан чорууру чажыт эвес, каян коммунист-тиг ниятилед үезинде бистин Өвүр чокуунга райкомун секретары турган дарганы эртен чылың каш удаа көөрүмге, базаарда ка-рктары кара-чок кылаш-тап чоруу болду. Ша-кымдыг угаан-сарыла-дыг, эртем-билигилг ки-жилер арагалар турда, адаанда кукук чадады кижилеринин ижи чо-рууру чөптү б? Чамды кижилер араганы ыяа-ла ужур ишкеш амырар, оон туруп келгеш, улуг үлө бүдүргөн кизи дег хаалаң, кая, кым-биле хөглээни, каян бил-бестеп калганы хөө-рээр. Кандыг-даа кем-че-ре чүлге арага-биле хол-баалыг, элээр кизи чүвө-даа кылырда, чүлге угааныг кылдыр болгой. Арагалар өлгөн кижиге дөргүл-төрөли, ажы-төлдү чүү дээр хомудаар? Бодунуң эки тура-зы-биле тып алган өлүмү шыжабиле, хомудал-биле эвес, а өөрүшкүлдү олген кижилер-дир деп бодар-дыр мен.

Бистин тывалар кандыг-бир улуг-даа, бичин-даа кизи чок боорга, кавайыг ыяап-ла таакны, арага суп каар. Мен Өвүрге чурттап чораш, мындыг таварыга көрдүм. Бир анык эр киз холду арагалар, бир эртен туруп келгеш, чүрээш турду, ат болдум, чаңгыс дуураан арага-дан берип, амы-тынны камгалап көр деп каа-йында арага барып бил-геш, дилеп орда-ла, ара-га чок чүвө-дир, өлүр бол-за өлү бер деп орда-ла, көзүлдүр көгөрти тырт-каш, өлүп калган. Оон өлгөн кижини аксы-мурунуче арага куткан, дузалаван. Ол кизи өл-гөн. Оон соонда ажаары-нын мурунда бажын-ның чанынга арага ку-луп, аш-чөмчү деглеп каан, оон ажаап үндү-рерге, хааржаанын иш-тиңе хөй арага хойла-дып каан, арага ку-луп ижер ста-кандан өрү каан, суп каан. Өлгөн кизи мегеле деп чүвө ол-дур. Ди-риг чорда бер бэр эи чаңгыс ду-гураанын ам чүге өлү бээр?

Хойлардыр? Араганын когун уээр арга чок, бир талзында, херек чөм-дир, еске талзында, чаңчыгып калган-дыр бис. Араганы ижерин эвээжерден диез, чаш кижилерден эгелээш, сургап, чагып тургаш, чортуу эвээже-дир, ада-не кижилер ажы-төлүңүң мурунга арага-дары ишпес эки. Араганы шың, өйлүр чи-жектиг ижи билер бол-за, хөөрештиг эки чөм-дир, сагыш-сеткил ажы-дыр алыр, мага-бөт ары-лап алыр хундүткелдиг чөм-дир.

Хундүлүг чонум! Араганын хоразын бижидим, түнөөлдү үндүрүп көрүңөр. Араганы ишпейн баарга, чүү-даа канчап барбас чүвө-дир. Ал-бодунарны, аш-талыңарны, алган эжиңери, сдлар-одыңарны бодоп көрүңөр. Араганы кырынга кизи унуп, тилеп чадап каан, а чүлге "чам" үнүп тилең чүвө-дир. Чамдан дора бис бөт! Маңаа хамарыштыр бодалдарыны солунга бижип керүңөр, солун дамчыштыр чугулаажылыңар.

Хойлардыр? Араганын когун уээр арга чок, бир талзында, херек чөм-дир, еске талзында, чаңчыгып калган-дыр бис. Араганы ижерин эвээжерден диез, чаш кижилерден эгелээш, сургап, чагып тургаш, чортуу эвээже-дир, ада-не кижилер ажы-төлүңүң мурунга арага-дары ишпес эки. Араганы шың, өйлүр чи-жектиг ижи билер бол-за, хөөрештиг эки чөм-дир, сагыш-сеткил ажы-дыр алыр, мага-бөт ары-лап алыр хундүткелдиг чөм-дир.

Хундүлүг чонум! Араганын хоразын бижидим, түнөөлдү үндүрүп көрүңөр. Араганы ишпейн баарга, чүү-даа канчап барбас чүвө-дир. Ал-бодунарны, аш-талыңарны, алган эжиңери, сдлар-одыңарны бодоп көрүңөр. Араганы кырынга кизи унуп, тилеп чадап каан, а чүлге "чам" үнүп тилең чүвө-дир. Чамдан дора бис бөт! Маңаа хамарыштыр бодалдарыны солунга бижип керүңөр, солун дамчыштыр чугулаажылыңар.

Хойлардыр? Араганын когун уээр арга чок, бир талзында, херек чөм-дир, еске талзында, чаңчыгып калган-дыр бис. Араганы ижерин эвээжерден диез, чаш кижилерден эгелээш, сургап, чагып тургаш, чортуу эвээже-дир, ада-не кижилер ажы-төлүңүң мурунга арага-дары ишпес эки. Араганы шың, өйлүр чи-жектиг ижи билер бол-за, хөөрештиг эки чөм-дир, сагыш-сеткил ажы-дыр алыр, мага-бөт ары-лап алыр хундүткелдиг чөм-дир.

Хундүлүг чонум! Араганын хоразын бижидим, түнөөлдү үндүрүп көрүңөр. Араганы ишпейн баарга, чүү-даа канчап барбас чүвө-дир. Ал-бодунарны, аш-талыңарны, алган эжиңери, сдлар-одыңарны бодоп көрүңөр. Араганы кырынга кизи унуп, тилеп чадап каан, а чүлге "чам" үнүп тилең чүвө-дир. Чамдан дора бис бөт! Маңаа хамарыштыр бодалдарыны солунга бижип керүңөр, солун дамчыштыр чугулаажылыңар.

Хойлардыр? Араганын когун уээр арга чок, бир талзында, херек чөм-дир, еске талзында, чаңчыгып калган-дыр бис. Араганы ижерин эвээжерден диез, чаш кижилерден эгелээш, сургап, чагып тургаш, чортуу эвээже-дир, ада-не кижилер ажы-төлүңүң мурунга арага-дары ишпес эки. Араганы шың, өйлүр чи-жектиг ижи билер бол-за, хөөрештиг эки чөм-дир, сагыш-сеткил ажы-дыр алыр, мага-бөт ары-лап алыр хундүткелдиг чөм-дир.

Хундүлүг чонум! Араганын хоразын бижидим, түнөөлдү үндүрүп көрүңөр. Араганы ишпейн баарга, чүү-даа канчап барбас чүвө-дир. Ал-бодунарны, аш-талыңарны, алган эжиңери, сдлар-одыңарны бодоп көрүңөр. Араганы кырынга кизи унуп, тилеп чадап каан, а чүлге "чам" үнүп тилең чүвө-дир. Чамдан дора бис бөт! Маңаа хамарыштыр бодалдарыны солунга бижип керүңөр, солун дамчыштыр чугулаажылыңар.

Хойлардыр? Араганын когун уээр арга чок, бир талзында, херек чөм-дир, еске талзында, чаңчыгып калган-дыр бис. Араганы ижерин эвээжерден диез, чаш кижилерден эгелээш, сургап, чагып тургаш, чортуу эвээже-дир, ада-не кижилер ажы-төлүңүң мурунга арага-дары ишпес эки. Араганы шың, өйлүр чи-жектиг ижи билер бол-за, хөөрештиг эки чөм-дир, сагыш-сеткил ажы-дыр алыр, мага-бөт ары-лап алыр хундүткелдиг чөм-дир.

Башкының бодалдары

Тыва төөгүзү. Ону канчаар өөрөтсө экил?

Төөгү — школа программасында чугула эртемнеринг бирээни. Россиянык болгаш бүгү-нинтиң төөгүлеринин өөредилге номнарын школаларнын хар-назынынга таврык турар кылдыр эде чаартып үндүрер дээр эртемденер улуг күженишикнин үндүрүп турар.

Кайы-даа төөгүзү эрте-буруну үеден бээр бо хунерге чедир болүктөп тургуспушаан, кижиге төрөлгөтөниң төөгүзү эртен оруун ханызы-биле илереп чырытпашаан, номнарын сөс-домаан билдингир, бөдүүн кылдыр бижип, фактыларны, доку-менттерини, сан-чургайларны, схема-таблицаларны кирип, өнүгү, өн чок чуруктар-биле каастап, болүктөр, эгелер айы-биле карталарны номнар-да киргилээ. Ол ышкыш ол төөгүлерни өөреникчи-лерге деткиме болур кылдыр немелде литер-атураларны, хрестоматия-ларны, атластарны белең кылып үндүрүп турар апарганы өөрүнчүг. Бичаала-даа бо бүгү өөрө-никчи бүрүзүңе дөс-лек-кичи кылдыр четпейн турар хомудачыг. Благың Россиянын төөгүзүн ни-ти ортумак билгит школа-ларныга ханыладыр өөри-дир, ажилды калбарып, шыгырап олурары хун бурунуп практиктиг амы-дралындан көстүп турар. Хөй-хөй өөреникчилер төөгү кичээлин сонуур-гал-биле шилеп алгаш доо-чар 11-ги класска экзамен туруп турары чаңчыл апарган.

Нинти билгит школаларыга тыва төөгүзүн чүгө ымыг кылдыр ханыладыр болбас боор. Бо төөгүзү кезик-чамдыктап өөри-дир-биле школа программасында кирген. Програм-ма азуагар 9-ку класска неделя санында өөри-дир кылдыр 34 шакты, чылдын ийги чартында 10, 11 класска неделя санында өөри-дир кылдыр 17-17 шактыр доктаадып кырген.

Тыва кижиге, ылаңгы анык салгал, төрөөн Тыванын, оон чоунуң эртен төөгүзү оруктан ханызы-биле билген турары-ла күзенич. Нинти билгит школаларыга Тыва төөгүзү амгы про-грамма-биле боттадырар дика таарымча чок апарган.

Тыва төөгүзүн харылаа-холбаалыг кылдыр 9-10-11 класскага үзүктел чок, класс бүрүзүңе өөри-дир чылыңың бүгү дүргүзү-нда неделя бир шактап (34-34-34 шактар болур кылдыр) өөри-дир эрге-жок чугула. Тыва Респу-бликанын Улус өөри-дир яамын, бистин хундулуг эртемденеривис, төөгү башкылары бо талазы-биле бодал-ла тур боор.

Чамдык школаларда Тыва төөгүзүн башкы-лаашкыны дика кукуду денелде. Школаларны 9-ку класстарында про-грамма, номнар бар-дыр, ам егелде азуагар чору-ла турар, а 10, 11 клас-старга канчаар башкылап турары билдирмес, уг-ши бээр программа-даа, ном-нар-даа чок, башкы бүрүзү бодуну-биле-ле эртинтип турар чүве боор ийин он.

Тыва төөгүзүнүн 14 улуг болүктөрүн үш класска өөри-дир кылдыр өөри-дир-ге номнарын эде чаартып кылдыр. Чурук каастала-ларын, карталарын албан кирип кылдыр. Эске төгү номнарындан үндөзилеп, анаа даянса эки. Ийи то-муң Тыва төөгүзү, Л.Р. Кузнецовтун "Шаандакы Тыва", "Тыва орта век-тер үезинде" деп номна-ры, 9-ку классың өөри-дирге номун, орус, совет, дашткы тыва эртемде-неринг ажилдары дору-зу-биле ажыглап тургаш, чаа өөри-дирге номнарын авторлап кылдыр. Өөри-дирге номнарын үш аңгы-даа кылып болгай-ла, азы кы-лып, улуг кемчээлдиг кыл-дыр үш классың програм-масынга дүжүлүп турар чаңгыс ному-даа үндүрүп болгай-ла, аргалар хөй.

Бо чүдүлү Тыва төөгүзүн башкылап турар анык, хоочун башкылар деткил, номолде санал, сумелери бээр боор дээрзинге улуг идеал бар.

Маспы-оол ОНДАР. Мурут-Аксы ортумак школанын төөгү башкысы.

Тыва төөгүзүнүн 14 улуг болүктөрүн үш класска өөри-дир кылдыр өөри-дир-ге номнарын эде чаартып кылдыр. Чурук каастала-ларын, карталарын албан кирип кылдыр. Эске төгү номнарындан үндөзилеп, анаа даянса эки. Ийи то-муң Тыва төөгүзү, Л.Р. Кузнецовтун "Шаандакы Тыва", "Тыва орта век-тер үезинде" деп номна-ры, 9-ку классың өөри-дирге номун, орус, совет, дашткы тыва эртемде-неринг ажилдары дору-зу-биле ажыглап тургаш, чаа өөри-дирге номнарын авторлап кылдыр. Өөри-дирге номнарын үш аңгы-даа кылып болгай-ла, азы кы-лып, улуг кемчээлдиг кыл-дыр үш классың програм-масынга дүжүлүп турар чаңгыс ному-даа үндүрүп болгай-ла, аргалар хөй.

Тыва төөгүзүнүн 14 улуг болүктөрүн үш класска өөри-дир кылдыр өөри-дир-ге номнарын эде чаартып кылдыр. Чурук каастала-ларын, карталарын албан кирип кылдыр. Эске төгү номнарындан үндөзилеп, анаа даянса эки. Ийи то-муң Тыва төөгүзү, Л.Р. Кузнецовтун "Шаандакы Тыва", "Тыва орта век-тер үезинде" деп номна-ры, 9-ку классың өөри-дирге номун, орус, совет, дашткы тыва эртемде-неринг ажилдары дору-зу-биле ажыглап тургаш, чаа өөри-дирге номнарын авторлап кылдыр. Өөри-дирге номнарын үш аңгы-даа кылып болгай-ла, азы кы-лып, улуг кемчээлдиг кыл-дыр үш классың програм-масынга дүжүлүп турар чаңгыс ному-даа үндүрүп болгай-ла, аргалар хөй.

Тыва төөгүзүнүн 14 улуг болүктөрүн үш класска өөри-дир кылдыр өөри-дир-ге номнарын эде чаартып кылдыр. Чурук каастала-ларын, карталарын албан кирип кылдыр. Эске төгү номнарындан үндөзилеп, анаа даянса эки. Ийи то-муң Тыва төөгүзү, Л.Р. Кузнецовтун "Шаандакы Тыва", "Тыва орта век-тер үезинде" деп номна-ры, 9-ку классың өөри-дирге номун, орус, совет, дашткы тыва эртемде-неринг ажилдары дору-зу-биле ажыглап тургаш, чаа өөри-дирге номнарын авторлап кылдыр. Өөри-дирге номнарын үш аңгы-даа кылып болгай-ла, азы кы-лып, улуг кемчээлдиг кыл-дыр үш классың програм-масынга дүжүлүп турар чаңгыс ному-даа үндүрүп болгай-ла, аргалар хөй

Школа, ооң чидиг айтырыбы

Кысказы-биле

ХУНААП АЛЫРЫНЫҢ КЫРЫНДА КЕЛГЕН

Кызылдың № 6 школызы 36 чыл дургузунда уруглар өөрдик келген. Ооң аңса школалардан шыгалы - кадыкшылы кошкак уругларын тускай дузалал школызы деп адал турарында.

генер. Удатпаанда № 6 школанын директору А.Н. Кузнецованы Кызыл хоорайның өөредилге килдизиния эргелекчизи Д.А. Ондар телефон дамчыштыр хоорай школаларының директорларының хуралына чедип келирин динатканының дугайында школанын логопед башкызы А.Б. Донгак редакцияга келгеш чугаалады.

вер-ле болгай. Оларның инвалд кылдыр төртүтүнгенде буруу кайда боор. Салым-чол-ла ийнаа... Кажан 1998 чылда № 6 школа № 1 школанын эрги бажыныч көжүп турда, чүгле чаңгыс тыва оол, арканныр хамааты уруглар турганын логопед башкы А.Б. Донгак башкы чугаалады.

Дугуржулга езугаар

ТКУ-нун ведомстволар болгаш чурттар аразына харылаа тудар проректору Чүргү-оол Михаил-ович Доржу университеттин бөлүк башкылары-биле Моолдун Копту университетинин башкылары-биле дугуржулга кылып чораша келген.

Чаа

Моолда Цэнгэл аймакта чурттап турар 8 тыва оолдар, уруглар ТКУ-нун белетке курстарына өөренир. Оон ынай ТКУ-дан 2 студент Копту университетинге моол дыл болгаш литература факультетинге өөренир, а ук университеттен Тываже 2 студент өөренип келер.

Мөргүд болур

Июль 6-да делегейде сары шажына чүдүп чоруур кижилерин чырык сүлдези - Бидиктыг XIV Далай-лама башкы 65 харлаар.

Чыраакчызы

Чылдарыны болгаш ынакшыл темаларын ооп эртер аргаз чок болган. Бо темаларга чараш шүдүктөр бижиттинген.

Аалчылар келир

Июль ортан үезинден бээр "Азаска" дыштаныры-биле Башкортостанның нефть компаниязының элзэн каш ажилдакчылары болгаш даштыкында аалчылар кээри көрдүнүп турар.

Кол кир-жикчилер болган

Культура ажилдакчыларының аразына спартакиада болуп эртен. Аңа Кызыл хоорайдан 10 команда киришкен. Театр, филармония, парк, Чуруукчул эвилле, Пушкин болгаш Чуковский аттыг библиотекалар, уран чүүл училищези, уругларын уран чүүл школызы болгаш Культура яамызының командалары спартакиадага кол кир-жикчилер болган.

Делегейге

Республиканын Алдан-Маадыр аттыг чурт-шиңчил музейинде Тыва даш чонар уран чүүлүнү адазы болур Монгуш Хола-Салович Черзин төртүтүнгенден бээр 100 хар болганына турсаактан делегейге

ажыттынган. Бизда чуну чок дээр, чонар-лаштан кылган шындараа келү, дриг амыттар дүрүзүлери, үстүг будук-биле чураш ажилдар, мыштан чазаан эт-херекселдер оон уран талантызын бадиткап турар. Ол дриг чораш чонар-лаштан, мыштан 1000 хире ажилын бүгү-эвилел болгаш делегей чергелиг "Экспо-67" деп Монреаль хоорайга болган делегейге кириштиргеш, шаңналыг черлерин ап чораш. Ол Репин аттыг куруе шаңналының бир дугаар эдилекчизи болган.

Шаңналы

Республиканын хан хүлээп кудар станциязы центрифуга деп амыг үениң негелдизинге дүүшкен компьютер дузазы-биле ажилдаа чаа аппараттык болган. Оон дузазы-биле доворлардан кирген ханниң кандыг болукке хамааржырын болгаш ооң тургузуун дурен хынаптар апарган. Оон ынай реактивтер-биле ажилдаа чаа методика база садип алган.

Автомобил

Июль 7-8 хүнеринде В.Ш. Кок-оол аттыг көжүм-шин тейатынга "Мисс Азия Төвү" деп чараш кыстар конкурсузу болуп эртер. Аңа тийлекчи болган даңгынага шаңнал кылдыр автомобил бээр көрдүнүп турар.

Эмчи

дузазын чедирген

Эрткен неделяда Кызыл хоорайның дурден дуза станциязының дындады-биле алдыра, эмчиден 114 үнүшкүчү кылган. Оларын аразында бижеткен кижилерин саны 8, бедик черлерден 3 кижини адырдырган, багай шынарлыг арага ишкек, 5 кижини хорананган, орук шимчээшкинин үрзүн 6 тааварыла болган, болдууду амы-тынныга чедер дээр өчүлдүрүчү, поварлар, склад эргелекчизи, "Азас" турсын баазанын чаа директору Алексей Санчат болгаш республикада бидингир турист М.Б. Ховалдыг баар.

Анжык спортчуларга

Сукпак сумуда чаа ажыттынган "Геолог" теннис залына Анжыктар хунунге турсаактан стол теннизинге маргылда болуп эртен.

Владимир Бөдөй-оол.

Ажым-биле алдыра, кой кезинде мында арагандарыже сундулуп, оларның кижиздилгези, кадыкшылы, көпү үези дээр сагыш аарыпас адалырының амы-төлү өөренип турар.

дизе № 1 школанын өөреникчилеринин саны эмин эрттер көвүдөп турарын бадиткал кылдыр чугаалады. № 10 школада база-ла кадыкшылы кошкак уруглар өөренип турар. Нинтизи-биле мыда 160 уруг бар, а № 6 школада 215 болгай. Бичангаш хоорайның өөредилге килдизиния санап турары-биле алдыра, 365 өөреникчи чаңгыс школа-лар-биле санап турары-биле алдыра, угаан-сарымы, чугаа-домаа анаа, бертик-межел эвес уруглар-ла эртем-балда чедип өөренип алаа, инвалд уруглар та канчалзын, ол бистиян херээзе эвес-тир дээр хөөгө келгени чыгынын чок деп, № 6 школанын башкылары санап турар. Бир эвес илап-ла мыдыг бодалдыг чүве болза, чоокка човачик чүве-ле-дир.

Дагылыг чурттуң ыраажызы

Тыва өгге чаш оолдун төртүтүгөш, чырык өртемчеге баштайгы өтүк чаңгылаан алгы-кышкызын, чайык-чаңгыс догдууражы, чанында Хемчик хемнин дамыктарының шулураажы, чалым-хаа-зында те, чумалар шураакша, кошкенин баткан шылыраажы - бо бүгү бойдуштуң аялгалары-биле каттыкша, улуг хөгжүм болу бергеннге аас-кежиктиг ада-не ол эртен өөрүшкүзү сөлгөзү сестер тилпаан. Анжык салым-чаанын шүдүкчү Аяс Салчактың төрзө чери - Бай-Тайга. Оон баштайгы ному "Дагылыг чурттуң огул-дур мев" деп шүдүктөр болгаш шүдүкчүлдер чымдыгы-биле "Шының" номчукулур таныштырай.

Буруулугну тывар сагындарып турда-ла

Тес-Хем кожуунда кол күрүнө инспектору Омак Чамыяңга дужуп четкеш, ажыл-ижин сонуургадым. Ол инспектор 1999 чылдың августтан ажылдап эгелзэн болду. Чаа ажилга чанчыккыже чедир бергелер турган. Омак Чамыяң эрткен чылын 42 организацияларга болгаш совхозтарга хыналда кылган. Оон иштинде 19 частырылганы илереткен. Чопшээрел чокка Самагалдай, Шуурмак, Белдир-Аргы, Берт-Даг болгаш Ак-Эрик суурларын долгандыр бок төгер черлер турбуже, хажыдышкынынарны кылганы дээр сумулар чагырыкчыларына кемчелерин оонаган. Ол ишкеш чамдык суурларда бузуп аппарат болгаш өрттенген бажынарнын боктуг орну кудумчуларын каас-шын кудумчуларын каас-шын чоруунга болгаш кварталдарын ары-шевер агаарын баксырадып келген.

БУРУНГААР КӨРҮШТҮГ КИЖИ

Ажыл-агыйымыстың мал-маганын, машина-техниказын агы-аңгы кооперативтер тургузап, оларга үлөп берип эгелей бердилер. Кооператив буруу агы даргалыг, тускай таңмалыг, банкыда агар саныг болур чүве-дир. Тама туткан даргалар көвүдээр, совхозтун малын, эт-херектинин ынааар үлөжин алдыра, кедиз-даа багай-ла боор - деп, "Шекпээр" совхозка чолаачылап турган Каадыр Монгуштуң каш чыл бурунгаар чугаалап органын ам сактып, бодал ор мен.

ажыгынга кызымак, аажы-чаңы төлөттип, арага-дарыны өйлөп ижер кижини директор кайын солуур. Бидик кижин мээр бажам болур К.К. Монгуш ол. Бажам К.К. Монгуш-биле ооң бажыныгы херинин иштинге бо-ла бүгүнү чугаалажып турган бис. Бичан ол инээнин кажазынын "оорлардан камгалап кылдып тур мев" деп үрелген машиналар рама-ларын тып, сөөртүп амак, оларын тудуштур хайндырып турар кижин болган. Оон инаар кылдып алган кажазындан кижин инек хамаанчок, бизаа безин уштуп албас кылдыр чоңадып кылдып каан. Бажының одаар системанын база электри энергиязын күжү-биле чылдыр кылдыр кожуп алганын ол көргүзүп турду. Мынаар одага системанын электри энергиязын күжү-биле чылдыр кылдыр кылдып алган кижин Кызыл-Мажалыкка безин көрбөз мев.

боду шевер, хол-биле кылдып билбес чүвез чок. Узун, мөгө-шымрак, кара ажил кылдып турда, оон-биле дененжир кижин ховар турган. Ол мээр хеймер чуржум "Шекпээр" совхозтун улуг бухгалтерин турган Малчымаа Саятсевна Монгуш-биле өг-бүлө тул-каш, 5 уругуна алазы, мал-маганын, ажил-ишчи үлгелерин өг-бүлелиг турган. Ам улуг уруун Хан-дагайтыга барып өглзэн, огул шериг албанын эртергеш, бир чыл Кызылдың эмчи училищезинин сургуулу тургаш, амы-тынныдан чарылган. Ам улуг огул Саян Монгуш адазынын хузуунда "ГАЗ-69" маркалыг машиназын, "МТЗ-80" маркалыг тракторун башкарып, авазына дузалажып, адазын дээрзээ, ажил-ишчи кижин боду чоруур. Бичин огул - Кызылдың куруе университетинин зоотехния салыбының студентизи.

Эрзин кожуун чагыргазы күш-ажылдыг хоочуну болгаш дайынны хоочуну Данил Чалыбарович ДАЖЫМБАНЫН аар арааш мөчээни-биле холбаштыр оон дөргүл-төрелдеринге болгаш чок кижилеринге хаа кыжымдалды илередип тур.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000. РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Чинисмаа Монгуш, Адыр-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таш-оол Хертек. РЕДАКЦИЈНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; кол редакторун орадыкчы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82. Салун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаш: 3-14-94, 3-57-92. КИЛИДИСТЕР: Нинтиел-политиктиг килдиз — 3-39-15; Медээлер албаны — 3-34-98; Бухгалтерия — 3-41-16; Салун неделяда үш катап үвер. Хемчээли 2 парламал ама. Тиражы 4699. Чагыр 69. АГАР САНЫБЫС: № 4070381040000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729. Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чекселеринин талазы-биле хоойлуудулгазынын чорудулгазына контроль болгаш буртукеллинин Тыва девискээр эргелелине буртукеттинген. Буртукеттирген дугаары—Т 00007. Солунда парлалтынган материалдарын авторларынын бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшейн барып болур. Айттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дындагылары дээр авторлар боттары харылаар.